

HET EERSTE TRANSPORT

HEATHER MACADAM

HET EERSTE TRANSPORT

*Het waargebeurde
verhaal van 999 meisjes
in Auschwitz*

UITGEVERIJ MOZAÏEK – UTRECHT

ISBN 978 90 239 5910 6
ISBN 978 90 239 5911 3 (e-book)
NUR 402

Vertaling: Henk Hardeman
Ontwerp omslag: bij Barbara
Ontwerp binnenwerk: Studio Anton Sinke,
www.antonsinke.nl

Oorspronkelijk uitgegeven door Citadel Press Books, een imprint van Kensington Publishing Corp., New York, USA, onder de titel 999. *The Extraordinary Young Women of the First Official Transport to Auschwitz.*

Engelstalige uitgave © 2020 Heather Dune Macadam
Nederlandse uitgave © 2020 Uitgeverij Mozaïek, Utrecht
www.uitgeverijmozaiek.nl
Alle rechten voorbehouden

De uitgeverij heeft getracht de rechten voor de hier opgenomen afbeeldingen zo veel mogelijk te regelen.
Mocht u desondanks menen rechten te kunnen doen gelden, neemt u dan contact met ons op.

Uitgeverij Mozaïek vindt het belangrijk om op milieuvriendelijke en verantwoorde wijze met natuurlijke bronnen om te gaan. Bij de productie van het papieren boek van deze titel is daarom gebruikgemaakt van papier waarvan het zeker is dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid.

*Voor Edith
Ter nagedachtenis aan
Lea & Adela*

INHOUD

- 11 *Woord vooraf*
- 17 *Voornaamste personages op het eerste transport*

- 21 Deel 1

- 143 Deel 2

- 323 Deel 3

- 359 Thuiskomsten

- 369 Naderhand

- 389 Een laatste woord

- 391 *Dankbetuigingen*
- 398 *Lijst met foto's en illustraties*
- 402 *Archieven*
- 403 *Bibliografie*
- 410 *Register*
- 432 *Over de auteur*
- 433 *Noten*

*Gedurende het grootste deel van de
geschiedenis was Anoniem een vrouw.*

– VIRGINIA WOOLF

*De maatstaf van elke maatschappij is hoe
zij haar vrouwen en meisjes behandelt.*

– MICHELLE OBAMA

*Vrouwen moeten zelf schrijven, moeten
schrijven over vrouwen en vrouwen aan het
schrijven zetten [...] Vrouwen moeten
zichzelf in de tekst stoppen, evenals in de
wereld en in de geschiedenis...*

– HÉLÈNE CIXOUS,
Le Rire de la Méduse

WOORD VOORAF

‘Het is te weinig en te laat,’ zegt Ruzena Gräber Knieža¹ in het Duits. De telefoonlijn kraakt. Mijn echtgenoot, die het voor mij vertaalt, haalt zijn schouders op. Destijds was Ruzena de enige overlevende die ik had gevonden die op het eerste transport naar Auschwitz was geweest en nog in leven was. Haar gevangenen-nummer was #1649. Een paar maanden eerder was ze bereid geïnterviewd te worden voor een documentaire die ik wilde maken over de eerste meisjes in Auschwitz. Helaas kon ik toen vanwege mijn eigen gezondheid niet naar Zwitserland vliegen om haar te interviewen. Nu is zij degene die ziek is.

Ik probeer uit te leggen dat ik haar vooral wil spreken over Slowakije en hoe zij en de andere meisjes werden opgepakt en ver-raden door hun regering. Ze zucht en zegt: ‘Ik wil niet aan Auschwitz denken voordat ik doodga.’ En wie kan dat iemand van 92 kwalijk nemen?

Ik stuur haar een kaartje om haar te bedanken. Vervolgens zoek ik haar getuigenis op in het videoarchief van de USC Shoah Foundation. Het is in het Duits. Dat kunnen we vertalen, maar het Shoah-archief stelde niet de vragen die ik wilde stellen. Vragen die bij me zijn opgekomen sinds mijn kennismaking en samenwerking met Rena Kornreich Gelissen, een overlevende van het eerste transport, in 1992, ruim 25 jaar geleden. Sinds het verschijnen van mijn boek *Rena's promise* [als *Rena's belofte* in 2017 verschenen bij The House of Books – noot vertaler] namen familieleden van de vrouwen die op het eerste transport megingen contact met me op. Ze vertelden mij nog meer verhalen over hun nichten, tantes, moeders en grootmoeders, en die nieuwe informatie riep weer nieuwe vragen op. Ik heb de gesprekken met deze familieleden gefilmd, maar zonder een overlevende die met me

wilde spreken – en een familie die mij met haar wilde laten spreken – zouden die vragen nooit worden beantwoord. Ik begrijp de wens deze bejaarde vrouwen te willen beschermen. Als je drie jaar Auschwitz en de vernietigingskampen hebt overleefd en in de negentig bent, waarom zou je dan nog over die hel moeten nadenken? Ik wil niemand kwetsen, vooral niet deze geweldige vrouwen, door pijnlijke vragen te stellen die schimmen uit het verleden wekken.

Een jaar na mijn gesprek met Ruzena stuurde ik een e-mail naar tweedegeneratiefamilies (2G) en vroeg of iemand naar aanleiding van de 75^e verjaardag van het eerste transport de tocht van hun moeder van Slowakije naar Auschwitz wilde reconstrueren. Behoorlijk wat mensen reageerden belangstellend, maar uiteindelijk bleef een kleine, intieme groep van drie families over: de zonen van Erna en Fela Dranger uit Israël (Avi en Akiva), de familie van Ida Eigerman Newman uit Amerika (Tammy en Sharon, en Tammy's kinderen Daniella en Jonathan) en de dochter van Marta F. Gregor uit Australië (Orna). Vervolgens hoorde ik een paar weken voordat we elkaar zouden ontmoeten dat de 92-jarige Edith Friedman Grosman (#1970) eregast zou zijn op de herdenkingsplechtigheid naar aanleiding van de 75^e verjaardag. Een paar dagen later spraken Edith en ik elkaar via FaceTime. Het klikte meteen tussen ons en ze zei dat ze mij en mijn cameraploeg graag zou ontmoeten in Slowakije. Twee weken later zaten we samen in een hotelkamer uit de Sovjettijd met groezelige witte muren en een vreselijk interieur. Ik stelde haar vragen die ik 25 jaar eerder nog niet had weten te stellen aan Rena Kornreich (#1716).

Net als Rena is Edith levendig, gevat en scherp. Een vogelachtig vrouwtje dat de kamer doet oplichten. Onze tijd samen in Slowakije was als een wervelwind die ons naar de barakken voerde waar de meisjes werden vastgehouden en naar het treinstation van waaruit ze gedeporteerd werden. Op de herdenking maakten we kennis met de president en de premier van Slowakije, de Israëlische ambassadeur in Slowakije, en kinderen van andere overlevenden. In een krachtig eerbetoon van tranen en omhelzingen smeedde de tweedegeneratiegroep waarmee ik reisde, banden

met de Slowaakse tweedegeneratiefamilies. Aan het einde van onze week zei mijn echtgenoot tegen mij: ‘Dit is niet alleen een documentaire. Je moet er een boek over schrijven.’

Het is niet makkelijk om over Auschwitz te schrijven. Het is niet het soort project waaraan je zomaar begint. Maar met Edith naast me was ik bereid het te proberen. Het boek zou echter niet een verzameling memoires worden. Het zou over hen allemaal gaan, of in elk geval over degenen over wie ik informatie kon vinden die ik in deze complexe geschiedenis kon inpassen. In Canada vond ik een andere overlevende: Ella Rutman (#1950). Ik vloog naar Toronto om de twee overlevenden bij elkaar te brengen. Edith en Ella konden zich elkaar herinneren, maar zelfs op hun gevorderde leeftijd waren ze op hun hoede. Terwijl ze met elkaar in het Slowaaks spraken, wierp Edith een gepijnigde blik op mij. Dit was niet de warme band die ik me had voorgesteld – ik besepte dat Edith Ella niet aardig had gevonden toen ze in Auschwitz waren. De ontmoeting was ongemakkelijk en afstandelijk tot de twee oude vrouwen door een vergrootglas naar de cijfers op hun linker onderarm begonnen te kijken.

‘Ik kan mijn nummer niet meer zien,’ zei Edith, ‘het is verwaagd.’

De herinneringen worden ook vager. Maar de waarheid is daar, als je weet waar je haar zoeken moet. Toen ik op een dag met Edith oude foto’s bekeek, ontdekte ik het gezicht van Ruzena Gräber Knieža.

‘Kende jij Ruzena?’ vroeg ik.

‘Maar natuurlijk!’ antwoordde Edith, alsof het de meest voor de hand liggende vraag ter wereld was. ‘We zaten in dezelfde klas en waren na de oorlog goed bevriend met Ruzena en haar echtgenoot, Emil Knieža. Hij was schrijver, net als mijn man. We zochten hen regelmatig op in Zwitserland.’

De cirkel was rond.

Veel van deze vrouwen kenden elkaar al voor Auschwitz, uit hun woonplaatsen of dorpen, scholen of synagogen. In de getuigenissen in het Shoah-archief noemt men echter zelden iemands meisjesnaam. Soms wordt een bijnaam gemeld, of het uiterlijk van een

meisje wordt beschreven. Daardoor kan het lastig zijn om te verifiëren of overlevenden het over iemand uit het eerste transport hebben. De getuigenis van Margie Becker (#1955) is een van de zeldzame gevallen waarin vrijwel altijd de volledige namen worden genoemd van de meisjes met wie zij en Edith opgroeiden. En dankzij de foto van hun klas was Edith in staat die meisjes voor mij te identificeren. Het was nooit zelfs maar bij mij opgekomen om Edith te vragen of ze Ruzena kende voordat ik hen samen op hun klassenfoto zag, aangezien bij Ruzena's naam op de lijst van gedeporteerden staat dat ze afkomstig is uit een andere stad. Ik wist niet dat zij als jong meisje in Humenné had gewoond. Was ik maar aan deze tocht begonnen toen ze allemaal nog in leven waren.

Als ik op een dag de laatste redactionele ingrepen van dit boek afrond, komt er een mailtje binnen:

Mijn grootmoeder was op het eerste transport. Ik herinner mij de verhalen die ze ons vertelde. Ze schreef een boek over de deportatie, maar gooide het later weg. Ze zei dat niemand haar zou geloven. De eerste bladzijde van haar geschreven getuigenis heeft het overleefd en heb ik bij me. Haar naam was Kornelia (Nicha) Gelb, afkomstig uit de Slowaakse stad 'Humenné'. Ze werd geboren in 1918.

Enkele seconden later open ik een lijst die ik in 2014 in een Excelbestand heb gemaakt, met daarin de naam van elk meisje, met woonplaats en leeftijd. Ze is nummer 232 op de oorspronkelijke lijst die bewaard wordt in Yad Vashem in Jeruzalem. Zelfs nog opmerkelijker is dat haar zus wordt genoemd in de getuigenis van Ruzena Gräber Knieža. Ze waren samen in Ravensbrück. Beide meisjes staan op dezelfde pagina van de lijst als de drie meisjes die u heel goed zult leren kennen: Edith en Lea Friedman, en hun vriendin Adela Gross. En op precies diezelfde pagina worden twee meisjes genoemd die enkelen van u al kennen: Rena Kornreich en Erna Dranger.

Een van mijn grootste zorgen bij het schrijven van dit boek is nauwkeurigheid. Ik maak me voortdurend zorgen of data en

chronologie kloppen en of de verhalen wel juist zijn opgetekend. Edith verzekert me dat ik het ‘nooit allemaal kloppend zal krijgen. Dat lukt niemand. Het is te groot. Dan heb je de datum niet, nou en? Het is gebeurd. Dat is voldoende.’

Dat hoop ik dan maar.

Dit verhaal bestaat uit diverse verhaallijnen. De kern ervan is afkomstig uit mijn gesprekken met getuigen, overlevenden, familieleden en getuigenissen uit het Shoah-archief. Er is, om de persoonlijke verhalen verder uit te werken, gebruikgemaakt van memoires, literatuur over de Holocaust en historische documenten. Het doel is om een zo volledig mogelijk beeld te geven van de meisjes en jonge vrouwen van het eerste ‘officiële’ Joodse transport naar Auschwitz. Een van de middelen die ik heb gebruikt om dit te bereiken, is poëtische vrijheid. Waar dialogen tussen aanhalingstekens staan, betreft het rechtstreekse citaten uit gesprekken met overlevenden of getuigen die vertellen over gesprekken die ze hadden of die ze hebben opgevangen. In andere gevallen heb ik ter illustratie of om bepaalde scènes te completeren gedachtestreepjes gebruikt om aan te geven dat ik dialogen heb bedacht. Ik doe dit alleen wanneer gesprekken of ruzies werden genoemd in een getuigenis, maar er niet dieper op werd ingegaan.

Ik ben Edith Grosman en haar familie zeer dankbaar, evenals de families Gross, Gelissen en Brandel, die mij in hun midden accepteerden en me behandelden als een erelid. ‘Je bent als een nicht van ons,’ zei Edith tegen me op het feestje ter gelegenheid van haar 94^e verjaardag in de aanwezigheid van haar zoon, schoondochter, kleindochters, een achterkleinkind en nog eentje dat op komst was. Het is een grote eer en een voorrecht om deel uit te mogen maken van de geschiedenissen van deze vrouwen, en hun voorvechter en chroniqueur te zijn. Ze waren tieners toen ze naar Auschwitz werden gestuurd. Slechts een gering aantal kwam weer thuis. Hoe zij dit overleefden, is een eerbetoon aan vrouwen en meisjes over de hele wereld. Dit is hun verhaal.

VOORNAAMSTE PERSONAGES OP HET EERSTE TRANSPORT

Het aantal Ediths en Magda's, Friedmans en Neumanns op het eerste transport maakte het noodzakelijk dat ik namen bedacht om onze jonge vrouwen uit elkaar te houden. Vaak kwam het erop neer dat ik een bepaalde versie van hun geboortenamen gebruikte. Naar de belangrijkste personages verwijs ik met hun echte namen of de naam die ze opgaven op de transportlijst. (Om een of andere reden gaven meisjes vaak liever bijnamen op dan de namen waarmee ze gewoonlijk werden aangesproken – daarom kies ik in eerste instantie voor de naam die op de lijst staat.) Voor de vele dubbele namen kan een andere versie van die naam worden gebruikt (Margaret wordt bijvoorbeeld Peggy). Als een naam meer dan twee keer wordt herhaald, wordt de achternaam of een alternatief gebruikt – bijvoorbeeld bij de vele Magda's en Ediths waarmee ik te kampen kreeg. Ik hoop dat families begrip hebben voor deze behoefte aan duidelijkheid in het verhaal. Het is niet uit gebrek aan respect dat namen werden veranderd, maar vanuit de hoop dat lezers deze meisjes en vrouwen duidelijk kunnen herkennen en zich met hen identificeren.

Nota bene: in het Slowaaks is 'ova' het equivalent van 'juffrouw' of 'mevrouw'. Ik heb ervoor gekozen om 'ova' niet te gebruiken bij de namen van de gedeporteerden, omdat sommigen van hen Pools waren en niet die syntaxis zouden hebben gebruikt. Bovendien heeft ook de USC Shoah Foundation 'ova' niet in haar archieven opgenomen.

VROUWEN OP HET EERSTE TRANSPORT VANUIT SLOWAKIJE, NAAR REGIO OF STAD VAN HERKOMST

Humenné

Edith Friedman, #1970

Lea Friedman, zus van Edith, #1969

Helena Citron, #1971

Irena Fein, #1564

Margie (Margita) Becker, #1955

Rena Kornreich (oorspronkelijk uit Tylicz, Polen), #1716

Erna Dranger (oorspronkelijk uit Tylicz, Polen), #1718

Dina Dranger (oorspronkelijk uit Tylicz, Polen), #1528

Sara Bleich (oorspronkelijk uit Krynica, Polen), #1966

Ria Hans, #1980

Maya (Magda) Hans, #onbekend

Adela Gross, #onbekend

Zena Haber, #onbekend

Debora Gross, niet gedeporteerd

Zuzana Sermer, niet gedeporteerd

Ruzinka Citron Grauber, #onbekend

Michalovce

Regina Schwartz (met haar zussen Celia, Mimi en Helen),
#1064

Alice Icovic, #1221

Regio Poprad

Martha Mangel, #1741

Eta Zimmerspitz, #1756

Fanny Zimmerspitz, #1755

Piri Rand-Slonovic, #1342

Rose (Edith) Grauber, #1371

Prešov

Magda Amster, #onbekend

Magduska (Magda) Hartmann, #onbekend

Nusi (Olga of Olinka) Hartmann, #onbekend

Ida Eigerman (oorspronkelijk uit Nowy Sącz, Polen), #1930
Edie (Edith) Friedman, #1949*
Ella Friedman, #1950*
Elena Zuckermann, #1735
Kato (Katarina) Danzinger (genoemd in de Hertzka-brieven),
#1843
Linda (Libusha) Reich, #1173
Joan Rosner, #1188
Matilda Friedman, #1890*
Marta F. Friedman, #1796*

Regio Stropkov

Peggy (Margaret) Friedman, #1019*
Bertha Berkowitz, #1048
Ruzena Gräber Knieža, #1649

Vrouwen op het tweede transport vanuit Slowakije

Dr. Mancí (Manca) Schwalbova, #2675
Madge (Magda) Hellinger, #2318
Danka Kornreich, #2775

* Geen familie van Edith en Lea Friedman

DEEL 1

Kaart van Slowakije uit 1942, met daarop de grenzen in oorlogstijd en enkele van de steden van waaruit de eerste joodse vrouwen werden weggevoerd naar Auschwitz. De stad Ružomberok is aangegeven omdat deze in 1944 werd gebombardeerd door de Duitsers. Veel gezinnen uit Humenné kwamen om in de explosie.

HOOFDSTUK 1²

Het is een trieste zaak, misschien zelfs erger dan de sterren waarmee ze ons gebrandmerkt hebben... want ditmaal zal het onze kinderen treffen.

– LADISLAV GROSMAN, *The bride*

28 FEBRUARI 1942

Het gerucht begon zoals dat met geruchten gaat. Er was alleen maar een voorgevoel, een misselijk gevoel in de maag. Maar het was nog steeds alleen maar een gerucht. Wat konden ze de joden nog meer aandoen? Zelfs het weer leek zich tegen hen te keren. Het was de ergste winter ooit, met sneeuwhopen hoger dan de mensen. Een praktische regering had kleine mensen gedwongen binnen te blijven, zodat ze niet in al die sneeuw zouden verdwijnen. Het voortdurend wegscheppen van de sneeuw zorgde voor rugklachten. Stoepen waren van het ene moment op het andere veranderd in speelplaatsen voor kinderen die geen sleetjes hadden, maar op hun achterste van sneeuwheuvels konden glijden. Sneeën was het nieuwe nationale tijdverdrijf – dat, en glijden over het ijs.

Elke sneeuwstorm werd gevolgd door temperaturen onder nul en windvlagen vanuit het Tatragebergte. De wind sneed door dunne en dikke jassen en was even meedogenloos voor arm als voor rijk. Hij vond zijn weg tussen de naden van zelfs de best genaaide kleding door en geselde de huid met een bijtende wreedheid. Lippen en handen zaten vol barstjes en kloven. Restjes ganzenvet werden in neusgaten gesmeerd om bloedneuzen te voorkomen. Terwijl tochtvlagen naar binnen slopen door de kie-

ren in ramen en onder deuren, nodigden vermoeide ouders even vermoeide buren uit om, gezeten op krukjes, zich samen bij het haardvuur zorgen te maken over het gerucht – hoewel velen zich zorgen maakten bij een koude haard, want zelfs brandhout was schaars geworden. Sommige joodse gezinnen hadden nauwelijks iets te eten. Voor iedereen was het beroerd, voor sommigen was het nog erger.

Smeulende twijfel en onzekerheid werden gedoofd door verstand. Als het gerucht waar was, zo zeiden de verstandigste mensen, en de regering pakte inderdaad meisjes op, dan zouden ze hen heus niet ver weg brengen. En als ze dat wel deden, zou het maar voor heel even zijn. Alleen gedurende de lente, wanneer en als de lente ooit kwam. *Als* het gerucht tenminste waar was.

Dat ‘als’ was zo enorm dat niemand het durfde uit te spreken, voor het geval het woord zelf hen zou vervloeken met zijn realiteit. Het moest domweg wel een gerucht zijn. Waarom zou iemand tienermeisjes willen oppakken?

De sneeuw begon te vallen terwijl joodse moeders in heel Oost-Europa de sjabbatkaarsen klaarzetten. Emmanuel Friedman kwam klappend en zingend zijn huis binnen. ‘Sjabbat sjalom! Sjabbat sjalom! Sjalom! Sjalom! Sjalom!’³ Zijn kinderen begonnen ook te klappen en te zingen. Vervolgens verzamelde de familie zich om de sjabbattafel om toe te kijken terwijl moeder de sjabbatkaarsen aanstak. Nadat ze met haar handen driemaal een cirkel had gemaakt boven de vlammen, bracht ze het licht naar haar hart – want het is de taak van de vrouw om licht in huis te brengen – hield haar handen voor haar ogen en prevelde de sabbat-zegen:

Barukh ata Adonai Eloheinu Melekh ha olam, asher kid’shanu b’mitzvotav v’tzivenu l’hadlik ner, l’hadlik ner shel Shabbat. Gezegend zijt Gij, Heer, onze God, Koning van de wereld, die ons heeft geheiligd door Zijn geboden en ons heeft opgedragen de sjabbatkaarsen aan te steken.

Edith en haar zus Lea keken met respectvolle bewondering toe

terwijl hun moeder stilletjes bad, driemaal met haar ogen knipperde en ze toen opendeed. ‘Goede sjabbes!’ Haar dochters gaven haar een knuffel en ze zegende iedereen met een kus, op volgorde van leeftijd, van de oudste naar de jongste, maar ze drukte een iets langere kus op de voorhoofden van haar tienerdochters Lea en Edith. Er zijn andere geruchten geweest die nooit werkelijkheid werden, hield ze zichzelf voor, en ze drukte haar meisjes stevig tegen zich aan. Die avond bad ze in het geheim tot God dat ook dit gerucht onwaar zou blijken te zijn.

Buiten rolde de donder als een vat vol kiezels door de lucht. Bliksem flitste. Sneeuw kwam in grote vlagen omlaag. Niemand kon zich herinneren hoeveel jaar geleden er een dergelijke storm was geweest.

Op sabbatochtend had de storm bijna een halve meter sneeuw gedeponeed, en rond het middaguur reikte die al tot aan je dijen. Zoals gewoonlijk begon een aantal stoere types sneeuw te scheppen, vanuit de gedachte dat je het werk maar beter half kon doen en twee keer, dan te wachten en het eenmaal te doen maar dan met twee keer zoveel inspanning. Bij de tabakswinkel was niet alleen de toegang gedeeltelijk vrijgemaakt, de winkel was zelfs open. Het weer was voor een serieuze roker nog nooit een belemmering geweest.

Het was ongebruikelijk dat de stadsomroeper⁴ op zaterdag een aankondiging deed, zelfs nog zeldzamer dan onweer tijdens een sneeuwbus. Gewoonlijk deed hij dat tijdens de markt op vrijdag of maandag. Maar in de middag klonk voor gemeentehuizen door heel Oost-Slowakije tromgeroffel en ondanks de sneeuwbus bleef een aantal niet-joodse voorbijgangers staan om te luisteren. Het waaide en de sneeuw lag hoog opgetast, wat het geluid dempte. Niemand in de joodse buurt, aan de andere kant van de oevers van een kleine rivier die langs de zuidelijke rand van de stad slingerde, hoorde het. Het weer hielp niet mee, want hoewel er altijd wel ergens weer was, was er vandaag gewoon meer weer dan normaal.

Te midden van het kleine groepje mensen dat zich om de stadsomroeper had verzameld, stond de 21-jarige Ladislav Grosman, die zich om onbekende redenen op het plein bevond in plaats van in de synagoge of thuis bij zijn familie. Met zijn bruine ogen en

open gezicht riep Ladislav eerder een glimlach op dan een frons en eerder vrolijkheid dan tranen. Aangezien hij een dichter was in hart en nieren, had hij misschien een ommetje gemaakt na de maaltijd, waarbij hij het maagdelijk witte tapijt op het plein bewonderde, huiverend van de koude steken van de sneeuw die zijn gezicht bestookte. Misschien wilde hij alleen maar even roken. Hoe het ook zij, toen de stadsomroeper op zijn trom begon te slaan, haastte Ladislav zich met enkele anderen die door de sneeuw sjouwden naar de omroeper toe om het laatste nieuws te vernemen.

Gewoonlijk wachtte de stadsomroeper tot er een flinke menigte stond voordat hij met zijn aankondiging kwam. Maar niet vandaag. Hij begon meteen zodat hij weg kon uit dat vreselijke weer dat zijn kraag kleddernat maakte en zijn nek deed bevriezen. De vlokken die op zowel de hoofden van de niet-joden als die van de joden vielen, waren nu groot en nat, een duidelijk teken dat de bui ten einde liep.

Voor sommigen stond hij op het punt te beginnen.

Boven de herrie van de bui uit riep de stadsomroeper: ‘Alle joodse meisjes van zestien jaar en ouder. Ongetrouwde meisjes dienen naar het aangewezen registratiekantoor te komen. Details van de medische inspectie en het doel van de hele onderneming worden te zijner tijd officieel bekendgemaakt.’ Er was bijna niemand aanwezig om het te horen, midden in een sneeuwstorm. Er was alleen een stel fervente rokers, maar de mannen die het wel hoorden, keken hun burens aan met een: ‘Ik zei het toch?’

Aangezien hij verder geen informatie had over data, tijdstippen of plaatsen, sloot de stadsomroeper af met zijn eigen verbale ondertekening à la Bugs Bunny en een laatste tromroffel: ‘En dat is alles, de hele santenkraam, de verplichte kost voor het publiek, punt, *ende, fin*. Naar huis allemaal in dit vervloekte weer waarin je nog geen hond naar buiten zou sturen...’

Het was afgelopen met ‘als’ of ‘maar’ – het gerucht was waar. En de volgende morgen wist iedereen het, ondanks de hoog opgetaste sneeuw tegen hun deuren. De laatste afkondiging viel net zo zwaar op de hoofden van de joodse gemeenschap als ijspegels van dakranden, maar dan veel gevaarlijker.

Het leek wel of de Slowaakse regering met de draconische maatregelen tegen zijn joden de Duitsers probeerde te overtreffen. Jonge schurken⁵, die zich aangesloten hadden bij de fascistische Slowaakse Hlinka-Garde, terroriseerden en mishandelden joodse jongens en mannen die de verplichte armbanden droegen, inmiddels vervangen door gele sterren. Grafstenen waren omver getrapt of kapotgeslagen, winkels werden beklad met anti-joodse leuzen. In de grotere steden werden bloedstollende nationalistische liederen gezongen, geaccentueerd door een ritmesectie van stenengooiers en een percussiebijdrage van verbrijzelend glas. Krantenkiosken verkochten *Der Stürmer* ('De aanvaller')⁶, de propagandistische krant die achterlijke en racistische ideeën predikte en lasterlijke karikaturen publiceerde van joden met haakneuzen die Slowaakse maagden verkrachtten, kinderen de keel afsneden en hun bloed verzamelden voor het bakken van matseballen (knoedels), die schrijlings op de aarde zaten alsof de wereldbol een paard was dat ze konden berijden en veroveren, terwijl heldhaftige Duitse soldaten de duivelse jood bevochten – de kwaadaardige vijand van de mensheid.

Op de markt vroeg een vrouw zelfs aan Edith: 'Waar zijn jouw hoorns?' Toen Edith haar liet zien dat ze die niet had, was de vrouw geschokt. Hoe kon iemand zo stom zijn om te denken dat joden hoorns hadden, matseballen maakten met kinderbloed, of God hadden gedood? Mijn hemel, de joden hadden God uitgevonden!

Hoe kon iemand überhaupt geloven wat de propagandistische kranten zeiden?

In september 1941 stelde de Slowaakse regering een 'Joodse Codex'⁷ op: wetten en verordeningen die tijdens de herfst met een toenemende frequentie werden ingevoerd, totdat het leek of de stadsomroeper elke dag een andere maatregel afkondigde tegen het Slowaakse jodendom. De ene dag was het:

Hierbij maken wij bekend dat de joden zichzelf en elk lid van hun familie binnen de eerstvolgende 24 uur moeten laten registreren bij het stadhuis, met een lijst van al hun onroerende goederen.

De volgende dag:

Joden moeten hun bankboekjes van zowel plaatselijke als buitenlandse banken inleveren en mogen vanaf nu niet langer wonen in hoofdstraten en moeten hun onderkomens binnen zeven dagen verlaten.

Een week later:

Joden moeten op al hun kleren een gele ster dragen van 24 bij 24 centimeter.

Joden mogen niet tussen de staten reizen en voor lokale reizen moeten ze schriftelijke toestemming hebben van de Hlinka-Garde, waarvoor ze honderd kronen⁸ moeten betalen. Ze kunnen dit alleen krijgen als een lid van de Hlinka-Garde hun verzoek goedkeurt.

Maar welke jood had er nu honderd kronen? En welke jood kende een lid van de Hlinka-Garde dat hun verzoek zou inwilligen?

Joden moeten al hun juwelen binnen 24 uur afgeven bij het hoofdkantoor van de Hlinka-Garde.

Joden mogen geen huisdieren hebben – zelfs niet een kat! – en geen radio's of camera's, zodat ze niet de leugens van de BBC kunnen verspreiden.

Joden moeten hun bontjassen afgeven bij het hoofdkwartier van de Hlinka-Garde.

Joden moeten hun motorfietsen, auto's en vrachtwagens inleveren.

Joden worden tot geen enkel ziekenhuis toegelaten en komen niet in aanmerking voor operaties.

Joden mogen niet langer naar middelbare scholen en ook niet rapporten opvragen bij de diverse staatsautoriteiten.

Edith schudt nog altijd haar hoofd bij de wetten die haar belemmerden in haar onderricht. ‘Mijn broers en zussen gingen nog naar school tot en met de vijfde klas. Toen ze klaar waren, moesten ze volgens de wet nog naar school tot ze veertien waren.’ En dus moesten ze de vijfde klas driemaal overdoen! Ondertussen bevonden Edith en Lea zich in een lastig parket, omdat ze al ouder waren dan veertien. En ondanks hun zucht naar kennis en het feit dat ze snel van begrip waren, mochten ze als joden de middelbare school niet afmaken.

Toen werd er een andere wet aangenomen.

Joden mogen geen openbare parken betreden.

En nog eentje:

Joden mogen geen ariërs in dienst hebben, noch omgaan met ariërs, toegelaten worden tot ziekenhuizen, theaters bezoeken, bioscopen of culturele festivals, of bijeenkomen in grotere aantallen dan vijf. Het is geen enkele jood toegestaan zich na 21.00 uur op straat te bevinden.

Niemand kon de arisering van joodse zaken hebben voorspeld, die niet-joden in staat stelde legaal joodse zaken over te nemen en ‘alle zakelijke praktijken om de overdracht van de voornoemde zaak aan de arische eigenaar zo snel mogelijk te laten verlopen’. De joodse eigenaar kreeg voor deze overname geen enkele compensatie.

‘Het enige dat joden mochten doen, was zelfmoord plegen,’⁹ zei de moeder van Ivan Rauchwerger.

En nu wilden ze hun meisjes hebben?

Het sloeg nergens op. Waarom zou iemand tienermeisjes willen oppakken om hen te werk te stellen? Tieners zijn lui en twistziek. En meisjes? Meisjes zijn het ergst! Het ene moment zijn ze aan het giechelen en het volgende barsten ze in tranen uit. Ze krij-

gen krampen en worden chagrijnig. Ze maken zich drukker om hun haar en hun vingernagels dan dat ze op een dag flink wat werk verzetten. Moet je maar eens kijken naar de keukenvloer die Priska had moeten vegen! En moet je de borden eens zien waar nog steeds *kugel* aan de randen kleeft, omdat de afwasser door het raam naar Jacob gluurde, de zoon van de rabbi, in plaats van naar de borden. Als hun moeders hun niet zouden leren hoe je moet schoonmaken en trots moet zijn op je werk, zouden de meeste meisjes geen klap uitvoeren. Welke tiener vindt het nou leuk om te werken?

En toch draait de wereld juist vanwege meisjes. Wanneer ze lief en aardig zijn, zijn zij het liefst en aardigst. Wanneer ze hun arm in die van jou haken, voel je je het meest geliefde en gewaardeerde wezen in het universum. Zelfs de sterren staan stil in de hemel om te zeggen: ‘Moet je dat zien!’ Als we ouder worden, vertrouwen we op meisjes vanwege hun opgewektheid, hun onstuimigheid, hun hoop. Hun onschuld.

Daarom was het zo moeilijk geweest het gerucht te geloven dat de ronde deed door de steden en dorpen van Slowakije – het gerucht dat op het punt stond een wet te worden. Waarom zou iemand willen dat tienermeisjes in arbeidsdienst gingen voor de overheid? Waarom niet jongens? Iedereen vond het maar een treurige toestand.